ڊاڪٽر عبدالحفيظ قريشي

صوفي شاهہ عنايت جو شاهہ لطيف تي فڪري اثر

Intellectual Influence of Shah Inayat on Shah Latif`s thought

Abstract:

Shah Inayatullah Shaheed a Sufi by nature was a great reformer of early eighteenth century in Sindh. He distributed all his Jagir (fiefdom) to poor peasant commumity of lower Sindh of that time. His popular slogan which became key reforming act later was that the real ownership of land belongs to those who rear the land; every farmer has full right over his land which he cultivates. In those early days, Sindh was governed by different Mughul emperors who assigned political powers in different parts of Sindh. The lower Sindh remained under the rule of Nawab Azam khan while Northern Sindh was under the rule of the Abbasis who had rights to impose and collect the taxes on revenue generation.Shah Inayatullah Sufi introduced agro-economic reforms to maintain the financial condition of poor farmers. Because of his land reforms initiatives, he got immense popularity among peasants of that area. The feudals and Pirs (spiritual leaders) got threatened due to these reforms. Their economic dominancy was faced with a great danger. They started many conspiracies to hamper these reforms to continue the status quo. Under this situation, the time came when Nawab Azam and Army of Kalhora fought a full length war for four months at Jhoke sharif. Being tired, the Kalhoras and also Mughuls approached Shah Innyatullah for immediate cessation of war and for restoration of peace. But it was a great conspiracy where Shah Inayat and his associates were martyred on 7th January 1718. The Shah of Bhit was very much influenced by the Sufi Shah Inayatullah, who was his contemporary. This article tries to prove the intellectual relationship of Shah Abdul latif with Shah Inayat.

شاهہ عنايت جي جنم جو سال معلوم نہ آهي، سندس والد مخدوم فضل الله، هڪ الله لوڪ درويش صفت انسان هو. هنن جي وڏن ۾ هڪ بُزرگ، مخدوم صدّهو لانگاهہ، نصريہ واهڻ، ٺٽي ضلعي جي ٻنوري پرڳڻي جو رهواسي هو. هنن جو نسلي لاڳاپو ڏکڻ کان وٺي، اُتر سنڌ- اڳوڻيءَ سنڌ جي گاديءَ واري هنڌ ملتان تائين، پکڙيل لانگاهہ قبيلي سان هو.

آخري مغل شاهي دور ۾ نواب اعظم خان، ٺٽي جو نواب (1132ھ/1715ع ـ 1720ع ۾) مقرر ٿيو. انهن ڏينهن ۾ ڏکڻ سنڌ ۾ ڏڪار منهن ڪڍيو جيڪو سانده چار سال (1715ع ـ 1718ع) تائين جاري رهيو.

اُتر سنڌ ۾ ڪلهوڙا حڪومت جو بنياد 1701ع ۾ مغلن جي مقاطيدار طور پئجي چڪو هو. ماڻهو ڊِل پرڻ جوڳا نه رهيا هئا ۽ 'تنگ آخر جنگ' واري پهاڪي موجب، هنن جهوڪ شريف ۾ شاهه عنايت جي اڳواڻيءَ ۾ مغل شاهي ۽ انهن جي ساٿارين جي عوامي پٽ کوهه ۽ استحصال خلاف سنڌ جي اصلوڪي عوام جي خوشحالي ۽ گڏيل پوکي راهي ڪرڻ وارو هڪ عملي ۽ مثالي اتحاد جوڙيو.

ڏکڻ سنڌ ۾ اُنهيءَ مغل حڪومتي دور (1591ـ1738ع) جي معاشي صورتحال بابت مختصر نموني 'نويد فڪر' ۾ سبط حسن لکي ٿو ته:

"سن 1591ع ۾ سنڌ کي اڪبر بادشاهه جي حڪم هيٺ فتح ڪيو ويو ۽ مرزا جاني بيگ کي ان جو غير حاضر حڪمران تسليم ڪيو ويو. ان کان پوءِ هن جو پٽ مرزا عيسيٰ ترخان سنڌ جو ڏن ڏيندڙ ٻيو حڪمران تسليم ڪيو ويو. هن جي مرڻ بعد 1614ع ۾ جهانگير پاران سنڌ کي الڳ صوبو بڻايو ويو. ڏکڻ سنڌ جي ٺٽي ۾ 1614ع کان 1732ع تائين 118 سالن ۾ ستهٺ نواب ۽ صوبيدار آباد ٿي ويا ۽ انهن جو سراسري مدو ڏيڍ سال کان مٿي نه هو. ڪيترا نواب ته دهليءَ کان ٺٽي آيا ئي ڪونه، هنن پنهنجا نائب موڪلي ڇڏيا. سنڌ جو هيڪلو وڏو لاهري بندر 'خالصه جاگير' ۾ آندو ويو. ان سان، صوبي جي مالي اُپت بنهه گهٽجي وئي. سن 1732ع ۾ دهلي حڪومت پاران، نواب امير خان کي سڄو سنڌ صوبو جاگير طور ڏنو ويو. هن، ان کي ٺيڪي ۾ دلير خان حوالي ڪيو. دلير خان جي مرڻ کان پوءِ صادق علي خان کي ڏنو ويو. هن کي محصولن ۽ ڍلن جي اوڳاڙيءَ ۾ نقصان ٿيو ته هُن، ڏکڻ سنڌ 1738ع ۾ ميان نورمحمد خان ڪلهوڙي جي حوالي ڪئي." (1)

کيت کيڙيندڙ جا اسلامي حق: اسلام ۾ زرعي زمين جي مالڪي رڳو پوکيندڙ وٽ هوندي آهي، سا به ايستائين، جيستائين هو زمين تي پوکي راهي ڪري سگهندو. شاهه عنايت، انهيءَ اصول ۽ متي تي هلندي، زمين، پوکيندڙن جي حوالي ڪندي نظر اچي ٿو. 'کيتي کيڙيندڙ جي آهي' واري اِها ڳالهه لينن ۽ مائوزي تنگ واري انقلاب کان پريا به سؤ ۽ اڍائي سؤ ورهيه اڳاٽي آهي.

مولانا محمد تقي اميني، هدايه، باب المزارعته جي حوالي نعمان بن ثابت امام

ابوحنيفہ (80ھ/699ع – 150ھ/767ع) جي حوالي سان لکي ٿو تہ:

”لا تجوز االمزارعة و المساقَاةَ عندابى حنيفة“

[ٻنيون ۽ وڻ (باغ) ٻٽائي تي ڏيڻ ٻئي ڳالهيون امام ابوحنيفہ وٽ ناجز آهن.] [2]

هو مزارعت (هارپي) ۽ مساقاة جي وچ ۾ فرق ٻڌائيندي لکي ٿو تہ:

”اَنُ اُپائيندڙ ٻنيءَ جو ٻٽئي تي ڏيڻ، ’مزارعت‘ آهي ۽ ڦلدار باغ ٻٽئي تي ڏيڻ وارو معاملو ’مساقاة‘ آهي....“

امام ابوحنيفہ جو آخري وقت، انهيءَ هارپي واري حق بابت ڏنل فتويٰ جي ڪري نظربنديءَ ۾ گذريو هو. هن جي وفات بہ انهيءَ نظربنديءَ واري حالت ۾ ٿي هئي.

”هن جي ٻن شاگردن/امام يوسف رحہ ۽ امام محمد ان جي جواز ۾ فتويٰ ڏني.“ [3]

مولوي محمد تقي اميني، ڪتاب، ’اسلام کا زرعي نظام‘ ۾ لکي ٿو تہ:

”حضرت بلال بن حارث کي رسول ﷺ عقيق جي ماٿري ڏني هئي. ان زمين بابت حضرت عمر رضي الله عنه پاران، آباد ڪيل زمين کان وڌيڪ غيرآباد زمين خلافت (رياست) جي حوالي ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو تہ: ”جيتري زمين آباد ڪري سگهين، اوتري آباد ڪر، باقي خلافت جي حوالي ڪري ڇڏ.“ [4]

حضرت طلحہ رضي الله عنه کي قطع زمين بابت حضرت عمر رضي الله عنه ايستائين بہ چيو هو تہ:

”اهٰذا كله لك دون الناس“

ڇا هي سڀ توکي ملي وڃي ۽ ٻيا محروم رهن. [5]

شاهہ ولي الله، ان بابت چيو آهي تہ:

”ولا يقطع الا قدر ايتأتى العمل عليه“

ايترو مقدار ۾ قطيعہ (زمين ٽڪرو) ڏنو وڃي، جنهن تي هو سولائيءَ سان ڪم ڪري سگهي.“ [6]

هن مسلم بخاريءَ جي حوالي سان لکيو آهي تہ، رسول ﷺ فرمايو تہ:

”لايتاع ولا توهب ولا تورث“

(اها زمين وڪرو نہ ڪئي وڃي، نہ سوڪڙي ۽ وراثت ۾ ڏني وڃي).[7]

مولانا محمد تقي اميني، 'اسلام کا زرعي نظام' ۾ لکي ٿو تہ:

"امام ابوحنيفہ ساڳيو سلسلو اختيار ڪيو جيڪو خلافت جي زماني ۾ هو. هن، ماڻهن کي ان ڪري منع ڪئي جو ان ڳالهہ مان ناجائز فائدو وٺي هارين جي محنت کي کائڻ وارو طبقو نہ پيدا ٿئي."[8]

شاهہ عنايت جي تعليم ۽ تربيت: شاهہ عنايت شهيد، هڪ سچو ۽ حقيقي صوفي انسان هو. شاهہ لطيف جي ٻوليءَ ۾ هو 'فنا في الشيخ' جي انهيءَ منزل تي پهتل نظر اچي ٿو جتي صوفي، "ري لانگوٽيءَ لب، پاڇي ڪن نہ پاڻ سين." واريءَ حقيقت جي تصوير بڻجي ويندا آهن 'ديوان عطا' جي مقدمي ۾ سيد مطيع الله راشد، 'برهانپوري' لکيو آهي تہ:

"شاهہ عنايت الله کي شيخ عبدالملڪ شيخ دکن (غالباً گلبرگہ) کان بيعت ۽ خلافت مليل هئي. شاهہ صاحب صوفياني طريقي موجب، "فنا في الشيخ" جي منزل مان لنگهي چڪو هو، جنهن ۾ مريد، مرشد جي ذات ۾ محو ٿي وڃي ٿو ۽ هو هر نمودار چيز کي شيخ يا مرشد ئي سمجهڻ لڳندو آهي، بلڪ مرشد کي معبود ۽ مسجود پڻ سمجهيو ويندو آهي. انهيءَ اصول جي بنا تي وٽن تعظيمي سجدو ڪرڻ بہ رائج هو."[9]

سبط حسن، 'نويدِ فڪر' ۾ سندن طريقت واري تعليم حاصل ڪرڻ بابت لکي ٿو تہ:

"شاهہ عنايت الله صوفي، شروعات کان وٺي حق جي ڳولا ۾ وڏو سير ۽ سفر ڪيو ۽ گهڻي وقت کان پوءِ دکن وڃي 'شاهہ عبدالمالڪ' سان ملاقات ڪئي ۽ سندن صحبت مان فيض پرائي، ڪري دهليءَ جو رُخ ڪيو ۽ اُتي هڪ بزرگ، شاهہ غلام محمد کان ظاهري علم جي تعليم حاصل ڪئي. هي استاد، پنهنجي شاگرد سان گڏ ٺٽي هليو آيو. شاهہ غلام محمد کي شريعت کان وڌيڪ طريقت جو رستو پسند هو. ان ڪري ٺٽي جي عالمن، انهن

تي تعزير مڙهي شرعي عدالت ۾ پيش ڪيو. الله وارن کي سدائين عالمن کان تڪليفون پهتيون آهن.“[10]

اهڙي صورت حال کي ڏسندي شاهه عنايت الله، ڪين دهلي واپس ورڻ جو مشورو ڏنو ۽ هو دهلي هليو ويو.

شاهه عنايت ۽ پوکي راهي جو نظام: سيد مطيع الله راشد، ’برهانپوري‘، ديوانِ عطا جي مقدمه ۾ شاهه عنايت الله پاران پنهنجي جاگير تي، هاري دوست نظام جي جي ابتدا آڻڻ، هارين جي خوشحاليءَ ۽ تر جي پيرن ۽ زميندارن ۾ مخالفت پيدا ٿيڻ بابت لکي ٿو ته:

”جهوڪ شريف ۾ سنڌ جو مشهور بزرگ ۽ مشائخ عصر، شاهه عنايت الله صوفي، پنهنجن فقيرن جي جماعت سان گڏ رهندو هو. شاهي فرمانن موجب کين جاگير مليل هئي، جا پاڻ پنهنجن فقيرن جي حوالي ڪري ڇڏي هئائون. فقير اها زمين پوکيندا هئا، ۽ آرام سان پيا زندگي ڪٽيندا هئا. فقيرن جي خوشحالي ڏسي، غريب ۽ تنگ دست ماڻهو شاهه صاحب وٽ اچي رهڻ لڳا. انهن ۾ ڪي ماڻهو بلڙيءَ جي ساداتن جا نوڪر چاڪر ۽ هاري هئا. ايترن ماڻهن جي نڪري وڃڻ ڪري، بلڙيءَ جي ساداتن جون محفلون ٺڏيون ٿينديون ويون ۽ شاهه عنايت الله صوفيءَ جي خانقاهه ۾ ڏينهون ڏينهن رونق وڌندي وئي، ۽ وٽن چڱو خاصو اجتماع گڏ ٿي ويو. سادات انهيءَ تي باهه ٿي ويا، ۽ انهيءَ ڳالهه، ٻنهي جي وچ ۾ دشمنيءَ جو بنياد وڌو.“[11]

شاهه عنايت جهوڪ واري، انهيءَ دور جي هارين جي حالت زار جو ڳوڙهو مشاهدو، حيدرآباد دکن مان تعليم پرائي موٽڻ بعد ڪيو ته ڏاڍو زميندار، ڪهڙيءَ ريت هاريءَ جي سڄي محنت قرضن ۽ ٻين ڏيتين ليتين جو عذر ٻڌائي، ڪٽي ويندو هو. ان بابت سيد حسام الدين شاهه راشدي لکي ٿو ته:

”شاهه عنايت، پنهنجي اباڻي زمين کي گڏيل ملڪيت قرار ڏيئي، پيداوار تي مساوي حق ۽ حصي جي رٿا تي (پاڻ) ۽ مريدن، ڳوناٽن ۽ پاڙيسرين کي گڏي، انهيءَ اسڪيم تي عملي قدم کنيو. سندس ڳوناٽا، سندس اهل خاندان ۽ سندس مريد يا هاري ناري گڏجي

زمين ۾ هَر ڪاهيندا هئا. آمدنيءَ ۾ پيداوار تي سيني جو گڏيل حق هو ۽ ونڊڻ وقت هرڪو هڪ جيترو اَن ورهائي کڻندو هو. اهو تجربو ڪامياب ٿيو. انهيءَ رٿا ۾ شامل ٿيل ماڻهو مطمئن ٿي ويا ۽ سندن اقتصادي حالت سڌرندي وئي، هرڪو ريان ڪيان ڏسڻ ۾ آيو ٿي.“ (12)

اُنهيءَ دور ۾، ذڪر جي ماريل سنڌ ۾ ڪٿي بہ پوکي راهي ڪندڙن ۾ خوشحالي نہ هئي، رڳو صوفي شاهہ عنايت لانگاهہ جي علائقي ۾ هڪ مثالي خوشحاليءَ وارو سماج موجود هو. ان ڪري عام ماڻهن جي پَٽ کوهہ ۽ استحصال ڪندڙن کي اِها ڳالهہ نٿي وڻي. ٻئي طرف سنڌ جا ڪڙمي ۽ هاري جيڪي اڳي ئي ڏارين: ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي سوا بہ سو ورهين (1522_1738ع) تائين واري دور وارن حڪمرانن جي ظالم حڪومتن هٿان پيڙهجي چڪا هئا. سي شاهہ عنايت جهوڪ واري جي جهنڊي ۽ نعري ’کيتي کيڙيندڙ جي آهي‘ هيٺ اچي گڏ ٿيا.

الله سندي راڄ ۾ جو کيڙي سو کائي،
واءِ تنين کي واءِ، جي پوک پرائي ڏوتيا.

سيد حسام الدين شاهہ راشدي پنهنجي هڪ مضمون، ’سنڌ جو پهريون زرعي سڌارڪ، شاهہ عنايت صوفي‘ ۾ اُن دور جي طبقاتي ۽ ڏارين جي حڪمراني جي ور ورچڙهيل، سنڌي سماج جو نقشو پيش ڪري ٿو تہ:

”سنڌ جون مقامي قوتون، وڏيرن، زميندارن، پيرن ۽ مغل ڪامورن تي ٻڌل هيون. باهمي نفاق، مسهائپ ۽ حسد، بغض ۽ عناد جي باوجود، سنڌ جي غريب عوام تي انهن ئي سيني قوتن جو گڏيل قبضو هو. جنهنڪري هتان جي رهاڪن جو جسم غلام، ذهن مفلوج، ڪچڻ پچڻ جي قوت سلب ۽ سپيئي انساني حق ڪانئن کسيل هئا. سنڌ، هڪ عجيب غريب بحراني ڪيفيت ۾ مبتلا هئي، ۽ بيان ڪيل حالتن، سنڌ جي اقتصادي حالت حد کان زياده، زبون ۽ بدتر ڪري ڇڏي هئي. آبِ رسانيءَ جو سلسلو پوريءَ ريت ڪونہ هو. نہ چارن پيچرن کان سواءِ آمدرفت لاءِ ڪي عام رستا ۽ شاهي سڙڪون هيون، افلاس، تنگدستي ۽ بک جي پيڙا انتها تي

پهچي چڪي هئي. ڪنهن بہ مظلوم جو سڏ ۽ واڪو ڪونہ ٿي ٻڌو ويو.“[13]

پير حسام الدين شاهہ راشدي انهيءَ مغل حڪومتي دور، بکرـ اُتر سنڌ ۾ (1575ـ1679ع) ۽ ذڪرڻ سنڌ ۾ (1591ـ1738ع) بابت ڪتاب، ’ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون‘ ۾ تت ڏيندي لکي ٿو تہ:

”جهوڪ جا هاري ۽ آبادگار، شاهہ عنايت جي سربراهيءَ ۾ مغل نوابن جي جارحانہ حملي خلاف، منظم طور وڙهيا. جڏهن مغل نوابن کي پنهنجيءَ شڪست جو يقين ٿي ويو، تہ نواب اعظم خان قرآن جو وچ ۾ واسطو رکي، شاهہ عنايت کي صلح لاءِ نئي ۾ گهرايو، ساڻس اِهوئي ڪيائون، جيڪو منصور جومَرڪ هو يا جيڪو سرمد سان ٿي چڪو هو.“[14]

دهليءَ جي ظالم حڪومت ۽ هڪ شاعر جو قتل: ان دور جو مزاحيہ شاعر، جعفر زٽلي جيڪو ماڻهن کي کلائڻ جو ڪم ڪندو هو. دهليءَ جو مغل حاڪم، شهنشاهہ ’فرخ سير‘ جيڪو 1713ع کان 1719ع تائين دهلي سلطنت جو حاڪم رهيو هڪ وڏو ظالم ۽ عياش حڪمران هو. هن پنهنجي سڳي چاچي کي قتل ڪري اقتدار حاصل ڪيو ۽ هر اُنهيءَ انسان کي مارائيندو ۽ طرح طرح جون سزائون ڏيندو هو. جنهن ۾ زبان ڪپڻ، انڌو ڪري قيد خاني ۾ رکڻ ۽ ٻيون عقوبتون ڏيندو هو هُن جي دور ۾ ايستائين جو شاعر بہ محفوظ نہ هئا. ان ريت هي مزاحيہ شاعر، جعفر زٽلي بہ هڪ ننڍڙي ڀوڳ ڪرڻ سبب بي موت قتل ڪيو ويو.

دهليءَ تي فرخ سير پنهنجي حڪومتي سڪي (Coin) تي هي شعر لکرايو هو:

”سِڪہ زد از فضل حق بر سيم و زرـ پارشاهہ بحر و بر فَرخّ سير“

جنهن جي هجو جعفر زٽلي هن ريت لکي ٿو تہ:

سِڪہ زد بر گندم و موٺهہ مٽرـ بادشاه پشہ ڪش فرخّ سير

(مڇر مار بادشاهہ فرخ سير ڪٽڪ، ماهہ ۽ مٽر جي دال تي محصول جي مهر لڳائي رهيو آهي.) [15]

اُسرندڙ ڪلهوڙا حڪومتي دور: ڪلهوڙن زوال پذير دهليءَ جي مغل بادشاهت کان اقتدار پنهنجي مريدن جي طاقت جيڪا عسڪري پڙ هئي، ذريعي حاصل ڪيو. ايم.

ايڇ. پنهور ’سنڌ جي ريجاڻي تاريخ جا ڇهه هزار سال‘ ۾ هن جو مختصر وچور هن ريت ڏنو آهي ته:

”ميان دين محمد ڪلهوڙي جي مغلن وٽ گرفتار هوندي، ٻه ميان يار محمد معزالدين جي مغل لشڪر کي نئين گاج جي ڪپر تي دادو ۽ جوهي تعلقن جي سنڌي وٽ شڪست ڏني، پر سُتت ئي مغل گورنر سان ناهه ڪيائين. مغلن کان سبي ۽ ڪڇي پڻ پابنديءَ سان ڏنُ ڀري ڏيڻ عيوض ورتائين. نٽي جي گورنر اعظم خان صوفي شاهه عنايت خلاف ساٿ ڏيڻ عيوض، جنهن جي جهوڪ ۾ هجڻ اُتان جي زميندار ۽ بلڙيءَ جي سيدن جو لُڪيءَ ۾ ساهه ڪري ڇڏيو هو. ڪيس انعام ۾ لاڪڙي، ڏِندو حجم، دورانڪ، رجب، پيسر، پاڇٺ، ٿور، ڏُب، جهول وغيره هاٽوڪا اُتر نوابشاهه، سيوهڻ، ڪوٽڙي، محال ڪوهستان، نٽو ۽ ڪراچي تعلقا ڏنا ويا. مغل دربار پاران ڪيس منصدار ۽ دهلي دربار جو نظام بڻايو ويو“ (16)

”ڪلهوڙا، حڪمران، سياسي دربدري واري زماني ۾ بلوچستان جي بروهين ۽ ڏکڻ پنجاب جي سراين ۾ پيري مريديءَ جي ڪري سگهه حاصل ڪري چڪا هئا، ۽ انهن کي 1701ع ۾ دهليءَ جي مغل حڪومت پاران اُتر سنڌ ۾ نائب طور مقرري ملي، اهڙيءَ صورتحال ۾ جڏهن سنڌ جا ٻه آزاديءَ جا مرڪز اُتر سنڌ جا ڪلهوڙا ۽ ڏکڻ سنڌ جا لانگاهه، قومي آجپي لاءِ جهيڙيندي ٻه هڪ ٻئي جا ڀرجهلا بڻجي نه سگهيا. محمد ابراهيم جويو ڪتاب ’شاهه سچل سامي‘ ۾ لکي ٿو ته:

”سنڌ ۾ مغل تسلط جي ڪِرندڙ عمارت، ڪِرندي ڪِرندي ٻه سنڌ جي ٻن آزاديءَ لاءِ وڙهندڙ مرڪزن کي پاڻ ۾ ٽڪرائي، پنهنجو پاڻ بچائي وئي ۽ سڄا سارا ويهه سال ان کان پوءِ اُها جيئن جو تيئن سنڌ جي ماڻهن جي ساهه تي چڙهي بيٺي رهي.“ (17)

جويو صاحب ساڳئي ڪتاب ۾ اڳتي لکي ٿو:

”ڪلهوڙا، سنڌ جي اصلوڪن رهاڪن جو هڪ مک قبيلو هئا، جيڪي سنڌ جي ٻين پاڻ جهڙن مک قبيلن وانگر سدائين سنڌ جي ڌارين حڪمرانن جي خلاف پنهنجي منهن وڙهندا رهندا هئا.“ (18)

ڪتاب ’شاهه، سچل، سامي‘ ۾ جويو صاحب، ڪلهوڙن پاران قومي اتحاد

جوڙڻ بابت وڏيڪ لکي ٿو ته:

”سندن پهرئين وڏي ڄام چنوءَ (1220ع) جو تاريخ ۾ ذڪر هڪ نهايت معتبر راڄ جي چڱي مڙس جي حيثيت ۾ ڪيو ويو آهي. هن سيوهڻ کان ڇهه ڪوهه پري جهانگارا باجارا جا شهر ٻڌايا، هو ستن مک قبيلن: ڪوريجن، سهتن، چنن، سمن، مهرن، ٻلالن ۽ ڏهرن جو پڳدار هو.“[19]

جويو صاحب، سنڌ جي تاريخ جي سڀ کان اهم انهن راڄن جي قومي اتحاد بابت لکي ٿو ته:

”سنڌ جي تاريخ ۾ هيءُ پهرين خبر ملي ٿي، جڏهن مختلف ۽ هڪ کان وڏيڪ قبيلا گڏجي وسيع قومي اتحاد طرف وک کڻندي ڏسجن ٿا.“[20]

ان کان پهرين وارا سنڌ واسي راڄ پڳدار قبيلا، انهيءَ ايڪتا واريءَ سوچ کان وانجهيل ڪٺو ڪٺو ٿيل، سنڌ جا مهندار هئا. شاهه لطيف، اهڙي اتحاد ۽ ايڪتا کي ياد ڪندي چوي ٿو ته:

ڪٺا منجهه قرار، هئا هيڪاندا سَنگ ۾،
ٻاهي ٻاهه فراق جي، ڪيا ڌارون ڌار،
نه ڄاڻان پيهار، ڪي ثابت هوندا سنگ ۾.

هڪ لطيفي روايت ۾ انهيءَ بيت جي آخري سٽ هن طرح آهي:

”نه ڄاڻان پيهار، ڪي ميڙو ٿيندو سڄڻين.“

شاهه عنايت الله خلاف پيراڻي ۽ وڏيرڪي مُهم: سيد محمد مطيع الله ’راشد‘، برهانپوري، ’ديوان عطا‘ جي مقدمي ۾، استحصالي هٿيار طور ۽ پرمار قوتن پاران مذهب کي استعمال ڪرڻ واري انهيءَ ڪامورڪي ۽ وڏيرڪي ٽڪسات بابت لکي ٿو ته:

”شاهه صاحب جي ملحد هجڻ جي پروپئگنڊا ڪري، عام فضا کي سندن خلاف ڪري ڇڏيو. چنانچه هڪ ڏينهن ماڻهن جو هجوم سندن خانقاهه تي ڪاهي آيو. شاهه صاحب پنهنجن فقيرن کي مقابلي ڪرڻ ۽ سامهون ٿيڻ کان منع ڪري ڇڏي، ڪجهه فقير شهيد ٿي ويا. انهن خونن جي خون بها جي دعوي شاهي دربار ۾ ڪئي وئي. شاهي دربار مان مخالفن کي فقيرن جي خون بها پري ڏيڻ

جو فرمان جاري ٿيو. انهيءَ ڏوهہ ۾ علماء، حاڪم ۽ زميندار_ سڀ شريڪ هئا، سو خون بها ڪير ڀري؟" [21]

هو ٺٽي جي نواب اعظم خان پاران، دهليءَ جي دربار ۾ شاهہ عنايت جي هڪ ننڍڙي پر انتهائي مضبوط مرڪز ۽غريب عوام جي حمايت رکندڙ جماعت کي باغين جي جماعت قرار ڏيارڻ لاءِ ڏنل سرڪاري هوڙدنگن جي لکيل تفصيل بابت لکي ٿو تہ:

"هتان (سنڌ مان) رپورٽ اماڻي تہ فقيرن گهڻائي ماڻهو ڪٺا ڪيا آهن، ۽ بغاوت لاءِ سنڀريو ويٺا آهن. بغاوت جي ڳالهہ ٻڌي دهليءَ جي دربار، فقيرن کي بنهہ ختم ڪرڻ جا احڪام جاري ڪيا. انهيءَ تي آسپاس جي سيني زميندارن ۽ حاڪن، غنڊن جو وڏو ڪٽڪ سنڀرائي، فقيرن تي حملو ڪيو. زبردست جنگ کان پوءِ، شاهہ صاحب کي ٺڳيءَ سان، 18 ذي القعده 1129هہ تي گرفتار ڪيو ويو ۽ 9 صفر 1130هہ ۾ ڪيس قتل ڪري ڇڏيائون." [22]

نواب اعظم خان جي ٺٽي ۾ نواب مقرر ٿيندي ئي، ڏکڻ سنڌ جي زميندارن شاهہ عنايت خلاف هُن جا ڪن ڀرڻ شروع ڪيا. سيد سبط حسن 'نويد فڪر' ۾ لکي ٿو تہ:

"نواب اعظم خان کي صوفي شاهہ عنايت الله سان ذاتي عناد ۽ وير بہ هو چون ٿا تہ، اعظم خان هڪ ڀيرو ساڻس ملڻ ويو تہ فقيرن اهو چئي روڪي ڇڏيو تہ سائين جن ورد وظيفي ۾ مشغول آهن. جڏهن ٻنهي جي ملاقات ٿي تہ نواب اعظم خان فارسيءَ ۾ چيو تہ:

'درِ درويش را دربان نہ شايد'

(درويش جي در تي دربان سنا نٿا لڳن)

ان ڳالهہ تي صوفي شاهہ عنايت الله صاف لفظن ۾ ورائيو تہ:

'بہ شايد تا سگِ دنيا نہ آيد'

(ٺيڪ آ، جيئن دنيا جو ڪتو اندر نہ اچي وڃي.)

اِها ڳالهہ نواب اعظم خان لاءِ ذاتي رنجش بڻجي وئي." [23]

شاهہ عنايت جي شهادت: ان ريت، تاريخ 9 صفر سن 1130هہ/1 جنوري 1718ع تي شاهہ عنايت (جهوڪ واري) کي ٻن مهينن جي ڊگهيءَ جنگ ڪرڻ کان پوءِ، دوکي ۽ دولاب سان گرفتار ڪري نواب اعظم وٽ آندو ويو ۽ تاريخ 15 صفر، سن

1130ھ/7جنوري 1718ع تي سنڌ جو هي سورهيہ۔ پورهيت سرواڻ شهادت جي مرتبي تي وڃي پهتو. صوفي حضور بخش، ڪتاب ’شاهہ عنايت شهيد‘ ۾ لکي ٿو تہ:

”هن چئن مهينن جي معرڪي ۾ اٽڪل پنجويهہ هزار صوفين جانيون قربان ڪيون ۽ شهادت حاصل ڪئي.“(24)

انهيءَ ڳالهہ ۾ وڌاءُ آهي، ها البت جهوڪ جي آسپاس جي ڪُل آباديءَ کي بنا ڪنهن ننڍي وڏي جي تفريق جي ايترو ڳاٽيتو ممڪن آهي.

هن قتلام ڪرائڻ ۾ دهليءَ جي حاڪم، شهنشاهہ فرخ سير سان گڏ ٺٽي جو نواب اعظم خان، ميان يارمحمد ڪلهوڙو، مير شهداد خان ٽالپر ۽ ترجا جاگيردار، سيد ۽ پير شامل هئا، جن ۾ سيد واسع شاهہ بلڙي وارو، حمل جت ۽ ارباب نورمحمد پليجو نمايان هئا.

آن ڪ ساٿي ڏِٺَ، جي مون ويڙهہ وڃايا،
روئان رت مڃٺ، هاٿي تن هوتن کي.

1، جنوري 1718 تي صوفي شاهہ عنايت جي آڏو صلح جي تجويز پيش ڪئي وئي.

”ميان خدايار خان ڪلهوڙي جي پٽ ميان محمد خان ۽ مير شهداد خان ٽالپر ۽ ٻين فوجي سالارن، قرآن کي وچ ۾ آڻي وعدو ڪيو تہ فقيرن جي جان ۽ مال کي ڪوبہ نقصان نہ رسندو.“(25)

اهي ئي هر دوَر جي استبدادي قوتن جون عياريون ۽ ٽڪساٽ هوندا آهن. هتي بہ ائين ئي ٿيو. نواب اعظم خان جي خيمي ۾ ’صلح نامي‘ تي صحي ڪرڻ لاءِ رسندي ئي صوفي شاهہ عنايت کي هٿڪڙيون وڌا ويا. ان کان پوءِ جهوڪ جي وسنديءَ تي حملو ڪيو ويو، ماڻهن جا گهر ساڙيا ويا. ماڻهو ماريا ويا، هر شيءِ کي تباهہ ۽ برباد ڪيو ويو. جيئن شاهہ لطيف، سُر حسينيءَ ۾ چيو آهي تہ:

ڏنوءَ لڳو ڏونگر ٻريو، پينر ڪاٽي پُون،
من آن لاٿو مون، سندو جيئڻ آسرو.

شاهہ عنايت الله جهوڪ واري هن صوفيءَ جي حاڪمن آڏو اِها حاضر جوابي آخري وقت تائين قائم ۽ دائم رهي. نواب اعظم خان سان طويل سوالن ۽ جوابن جي سلسلي ۾ هڪ پيرو جڏهن اعظم خان ڪيس فارسيءَ ۾ چيو تہ:

”هاڻ توکي قتل ڪيو ويندو، ڳالهائڻ ۾ ڊيگهہ جو ڪهڙو فائدو؟

ان تي شاهہ عنايت ڪيس وراڻيو تہ:

هر گز نميرو آنکہ دلش زنده شد بعشق
ثبت اســت برجريدهء دوام مــا

”اهو ماڻهو جنهن جي دل عشق سان زندهہ آهي ڪڏهن اهو بہ نہ مرندو. اسان جي ابديت جي مُهر ڪائنات جي دفتر تي لڳل آهي.“ (26)

سُر ڏهر ۾ شاه لطيف جهوڪ جي استعاري سان چيو آهي تہ:

جهڃان پَسئو جهوڪَ، آيل سنگهارن جي،
جَنِ تي پَهِي پيارئا، مَنجهان مٽن موڪَ،
لڏي وچان لوڪَ، اُني وِٽڙا اُڪري.

”جهوڪ ڪي ڏسي ڪري هاڻ جهڃي پيو. جن ايندڙ مسافرن کي مٽن مان موڪ مهي تي پياري، اُهي هستيون هن لوڪ ـ ماڻهن مان لڏي ڪري هليون ويون آهن.“

اهو بيت، سنگهارن جي حوالي سان، جهوڪ جي هاڃي تي هڪ ڏک هاڻي ڳالهہ بہ ليکي سگهجي ٿي، ڇو تہ ’سنگهار‘، پنهنجي علائقي جا جڏا جياريندڙ آهن. ۽ نہ رڳو جڏن جا جيءَ جياريندڙ آهن پر جُوءِ بہ جياريندڙ آهن.

ڊاڪٽر غلام محمد لاکو پنهنجي ڪتاب ’ڪلهوڙا دور حڪومت‘ ۾ هن واقعي بابت لکي ٿو تہ:

”ميان يار محمد جي حياتيءَ جي توڙي بنهہ آخري زماني ۾، صوفي شاهہ عنايت لانگاهہ جي شهادت جو ڏکوئيندڙ واقعو پيش آيو“

هو وڌيڪ لکي ٿو تہ:

”ميان يار محمد 11 ذي القعد 1131ھ / 14 سيپٽمبر 1719ع وفات ڪئي، هن کي خدا آباد ۾ دفن ڪيو ويو“ (27)

هو ميان نور محمد جي تخت نشيني بابت لکي ٿو تہ:

”ميان نور محمد بہ مهينا والد جي موت جو سوڳ ڪري، پوءِ 11 محرم 1132ھ/ 13 نومبر 1719ع تي مسند نشين ٿيو“ (28)

شاهہ لطيف ۽ شاهہ عنايت جي ملاقات: مولانا دين محمد وفائي پنهنجي

ڪتاب ’لطف للطيف‘ ۾ لکيو آهي تہ:

”شاهہ لطيف صاحب جي ڦوهہ جوڀن جو وقت هو. والد بزرگوار (شاهہ حبيب) جيئرو جاڳندو موجود هو. سنڌ جي سير ۾ سالڪن جي صحبت لاءِ جيڪو سوداءِ هن صاحبزادي کي سمايل هو سو کيس سنڌ جي نامور صوفي شاهہ عنايت جهوڪ واري جي ملاقات لاءِ ڇڪي آيو.“ (29)

انهيءَ ملاقات ۾ شاهہ عنايت الله صوفي ۽ شاهہ لطيف جي وچ ۾ تصوف جي رمزن ۾ بيتن جو تبادلو بہ ٿيئي ٿو جيڪو مولانا دين محمد وفائي هن ريت بيان ڪيو آهي: ”هي نوجوان عارف، سيد عبداللطيف جو قبض سبط جي ڪشش ۾ ڦاٿل هو. تنهن کي ڏسندي، شاهہ عنايت الله جو ڪجهہ پهريائين فرمايو سو هيٺيون بيت هو تہ:

ڏسي ڏونگر ڏار، متان هلڻ هيري ٿئين،
کي مجازاٽيون موٽيون، سٽي پنڌ پچار،
پوبون پائج پرين کي، حقيقت جو هار،
سگهي لهندئي سار، آريچا عنايت چئي.

هن ڪلام ۾ طريقت جي منزلن طئي ڪرڻ ۾ جيڪي مشڪلاتون پيش اچن، تن کي مڙسن وانگي منهن ڏيڻ جو ارشاد ٿيل آهي. جنهن ڪان پوءِ ئي هڪ سالڪ پنهنجي مقصد کي ماڻي سگهي ٿو. جواب ۾ حضرت ڀٽائيءَ گذارش ڪئي تہ:

پسي ڏونگر ڏاهہ، متان هلڻ ۾ هيري ٿئين،
پڇي پورج سسئي، مهندا بلوچاڻي باهہ،
اِن وڙائتي ور جو، آسرو هڏم لاهہ،
اکين اوڏو آهہ، پرين پراهون مَ چوين“.

پروفيسر محمد علي مانجهي ڪتاب ’صوفي شاهہ عنايت شهيد ۽ سندس سلسلي جا شاعر‘ ۾ لکي ٿو تہ:

”شاهہ لطيف نہ رڳو شاهہ عنايت سان ملاقات ڪئي هئي پر سندس خليفي ۽ ڪن خاص مريدن سان بہ مختلف هنڌن تي وڃي ملاقاتون ڪيائين. ننگر ٺٽي ۾، صوفي اسماعيل، شاهہ عبدالڪريم ٺٽويءَ جهڙن، شاهہ عنايت الله شهيد جي خليفن سان رهاڻيون، مخدوم معين ٺٽويءَ سان سنگت ۽ شاهہ شهيد جي فرزند،

صوفي سلام الله سان ملڻ لاءِ وڏا پنڌ ڪري ويجي، ناري جي علائقي، تجل ڳوٺ وٽ ملاقات ڪري رهاڻيون ڪرڻ، هن مڪتب فڪر سان سندس وڏي تعلق هئڻ ظاهر ڪري ٿو.“[30]

شاهه لطيف ۽ شاهه اسماعيل صوفيءَ جي دوستي: پير حسام الدين راشدي ’ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون‘ ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ لاءِ، ’تحفة الڪرام‘، جي حوالي سان، ٺٽي جي شاهه اسماعيل صوفي جيڪو شاهه عنات ۽ شاهه لطيف ٻنهي جو گهاٽو دوست هو. انهن بابت مير علي شير ’قانع‘ ٺٽوي لکي ٿو تہ:

”شاهه اسماعيل سان دوستيءَ سبب ڀانئجي ٿو تہ شاهه سڳوري کي شاهه عنايت شهيد لاءِ قرب ۽ پيار هوندو ۽ ممڪن آهي تہ چند بيت جيڪي شاهه شهيد جي سلسلي ۾ چيا وڃن ٿا، سي حقيقت ۾ شهادت جي واقعي کان متاثر ٿي شاهه ڀٽائيءَ چيا هجن.“[31]

اَجان سي آهِين، جي سَزا وارَ سِڱَين جا،
وينا وڃائِين، جي سَناسِي تون سُٽين.

جي.ايم.سيد، پنهنجي ڪتاب ’پيغام لطيف‘ ۾ شاهه عنايت لاءِ لکيو آهي تہ:

”هن بزرگ، ساري زندگي، عوام جا ڏک ڏاکڙا ڏسي ساڻن گڏ گذاريو سو مٿس اثر ڪرڻ کان سواءِ رهي نہ سگهيو هوندو. مخدوم معين ٺٽوي، شاهه ولي الله جي مکيہ شاگرد جو صحبتي، شاهه عنايت صوفيءَ جو لاڳاپو مخدوم بلال رحہ جي سلسلي وارن سان واسطو بہ اثر ڪرڻ کان سواءِ رهي نہ سگهيا هوندا.“[32]

مولانا دين محمد وفائي، ڪتاب ’لطف الطيف‘ ۾ لکي ٿو تہ:

”شاهه عنايت الله صوفي، 1133هہ ۾ شهيد ٿيو. اُن وقت شاهه صاحب جي ڄمار ايڪٽيهہ سالن جي هئي. صوفي صاحب جي شهادت واري واقعي جو سندس طبيعت تي ايڏو تہ اثر ٿيو جو ڪن جو چوڻ آهي تہ ’سر رامڪليءَ‘ جي فصل ائين جا شعر انهيءَ واقعي کان متاثر ٿي چيا اٿس“[33]

جي.ايم.سيد جي چوڻ موجب: شاهه لطيف جي سر رامڪليءَ جا، ’اڄ نہ اوطاقن ۾‘ وارا بيت، شاهه عنايت واري شهادت تي چيل ڪيڏاري مثل آهن.[34]

اَڄُ نہ اوطاقُنِ ۾، جاڳَرُ جوڳين جو،
ساري سَناسِين کي، رُوئندينءَ تان رو،
پَسُ پاڙئان تو، لاهُوتي لڏي وِئا.

اَڄُ نہ اوطاقُنِ ۾، طالب تَوارين،
آديسِي اُٿِي ويا، مَڙهيون مون مارين،
هوءِ جي جيءَ کي جيارين، سي لاهَوتي لَڏي وِئا.

اَڄُ نہ اوطاقُنِ ۾، سَندِي جوڳين جوڙ،
ساري سناسين کي، ڪامي ٿِيَس ڪوڙ،
مَنَ جَنِي سان موڙَ، سي لاهُوتِي لڏي وِئا.

اَڄُ نہ اوطاقُنِ ۾، تازا پَٿَرَ ڪَکَ،
ڏُونهين ڏُکڻُ ڇَڏِيو، پيئِي اُڏامي رکَ،
سامِي ڪَٽِي سَنکَ، وَڃائي واٽَ ٿِئا.

اَڄُ نہ اوطاقُن ۾، سَندِي بابُن بُوءِ،
ڏوريان گهورِيان، نہ لَهان راوَل رَتِيءَ رُوءِ،
هُيَمِ جَنِ سِين هُوءِ، سي آديسِي اُٿِي وِئا.

ڏُونهين ڏنڌَ نہ لاٽَ، نہ سي جوڳِي جُوءِ ۾،
وِئا ويراڳِي نِڪَرِي، ڇِڏَ جني سِين چاٽ،
گهٽا نِهارِيَمِ گهاٽَ، تَنِ سامين جي صحبت کي.

شاھہ لطيف جي ڪلام وارو فڪري ۽ فني ڏانءُ، لانءُ ۽ ڀانءُ جو نجو سنڌ ورنو رنگ، سنڌي استعارن ۽ تشبيهن سان ڀرپور ۽ معمور آهي. هن جي چيل ’سُر ڪيڏاري‘ جي جنگي منظرنگاري نج ۽ نبار سنڌي نموني وارو ۽ ڪنهن خاص ۽ اهم ’سنڌي جنگ نامي‘ جهڙو پس منظر رکي ٿي.

شاھہ عنايت ’ڪوٽ‘ ۾ ويهي جنگ ڪري ٿو. شاھہ لطيف جي ڪلام ۾ گهڻن ڪوٽن جو ذڪر اچي ٿو. هن وٽ مانجهي ۽ جهونجار مڙس مٿير گهوٽ مثل آهن. جن جا گهوڙا ۽ هو پاڻ بہ ٿورا ڏينهن جيئن ٿا.

گهوڙَن ۽ گهوڙن، جِيَڻُ، تورا ڏِينهَڙا،
ڳَڏِهَنَ مَنجهه ڪوڙَن، ڳَڏهِن راهِي رِڻَ جا.

شاهه لطيف، هڪ سنڌي پس منظر واري جنگ بابت چوي ٿو ته: ”بهادر، بهادرن سان گڏجي جنگ لاءِ نڪتا آهن. سندن ڪڙڪ (تلوارون)، ڏڪن مٿان ڏڪ هڻي، دشمن جي ڌڙن کي ستيندا ٿا وڃن. هو هاڪاري ڏڪ هڻن ٿا، دشمن ڪِرن ٿا ۽ ڪونڌر نچن ٿا. سچو رڻ گجي ٿو ۽ روج راڙو ٿئي ٿو.“

بَهادُرَ گَڏئا بَهادُرين، ڪَڙڪَ ڪِلِولِ ڪَنِ،
وِجَهن ڌَڙَ ڌَڙَن تي، هوڪارِين هَڻَنِ،
ڪِرَنِ ڪُنڌَ نَچَنِ، رِڻُ گَجِئوَ رَاڙو ٿيو.

هو اهڙي آبرو مندانه جنگ جي وقت ۾، ڇاتيءَ تي ٻڌڻ واري زره پائڻ کي جهونجهارڪي ريت ڪري نٿو ڄاڻي، چو ته ”جنگجو ۽ سورهيه اِهو انسان آهي، جيڪو رڳو جنگ جي طلب ڪري ٿو.“

ڪِلي ويرَ ڪَٽَڪَ ۾، پاکَرَ جو پائي،
اَجا اُن کي، جِيَڻَ جو آ سانگو آهي،
سُورهيُه سو چائي، جو رُڳوئي رڻ چڙهي.

جنگ جي وقت، سڀ اڳيان اچي وڙهندڙ ’سائو‘ نه هوندا آهن. جنگ جي ميدان ۾ سر اُهي ڏيندا آهن جن لاءِ موٽڻ مهڻو ۽ هڪ وڏي معيار هوندي آهي.“

ڪِلي ويرَ ڪَٽَڪَ ۾، سائوُ سَڀ نَه هُون،
پِڙَ تي سيئِي پُونِ، موٽَڻُ جَنِي ميهَڻُوُ.

شاهه لطيف جي سر ڪيڏاري وارو هي سمورو جنگي منظرنامو سنڌي آهي، جنهن ۾ تلوار جو هڪ سنڌي نالو ’سانگ‘ ٻڌايو ويو آهي:

آيا اُجارين، تَنڪَ تَراريون تيوَرا،
سانگيون سائُن هَٿَ ۾، ڪُلهنُون نه لاهِينِ،
اُيا ئِي آهِينِ، مَهَاڻِين مَرَڻَ تي.
ڏِٺو ڪالهَ ڪَنهِين، جونجهارڪو جهَڳِڙو،
هاڻِين هَڏَ مُڃَائِيا، ريلي رَتُ نَئِين،
يانئين سا سَنئِينِ، ڄِتان جيءَ جوکو ٿئي.

سُر ڪيڏاري ۾ شاهه لطيف جيڪي مهاڻين، سائوندن ۽ جونجهارن جي ونين جا رت رتولي راند وارا احساس بيان ڪيا آهن، سي سنڌي سماج جي جهونجهارن، سائوندن ۽ سوڍن جي ونين جا آهن. هُو چوي ٿو تہ:

”جنگ جي ميدان مان منهنجو مڙس ڀڄي ويو اهو ڪونہ چوندس، ماريو ويو تہ اهو مڃيندس. هن جي منهن ۽ سيني تي ڏڪ لڳل هجن ۽ آءٌ انهن جي ٽاڪور ڪندي هجان ۽ ان وقت تہ آءٌ شرم کان مري ويندس جو ڪو ڏڪ پٺيءَ تي لڳل هوندو. اهي ونيون، پنهنجن جهونجهارن کي مري سوڀارو ٿيڻ لاءِ آيارين ٿيون.“ (35)

ڀڳو آن نہ چوان، جي ماريو تان وِسهان،
ڪانڌَ مُنهَہ ۾ ڌَڪڙا، سيڪيندي سُنهان،
تہ پُڻُ لَڄَ مران، جي هُونِسِ پُٺِ ۾.

مَرُ مَرين، آءٌ روئِين، موتِي ڪانڌَ مَ آءُ،
مَڇُڻُ تو پُٺاءُ، ڳچو ڳنَم جيڏيُون.

مَرُ مَرِين، آءٌ روئين، موتِي آءُ مَ ڪانڌَ،
ڳچَنِ وڏا ڏِي پاندَ، جِيَڻُ ٿورا ڏِينهَڙا.

جهيڙينديءِ چڙهيا: شاهہ لطيف، پنهنجي سماج کي ڪاري بادل هيٺ جياپي جي جنگ ڪندي ڇڏيو. هو انهن سورهيہ سرواڻن کي گهوڙن تي سوار ڏسي ٿو سندن هٿن ۾ نيزا آهن. هي اُهي انسان آهن، جيڪي بقا جي جنگ تان واپس ورڻ کي طعنو سمجهن ٿا.

مون جهيڙينديءِ چَڙهيا، ڪاري ڪڪَرَ هيٺِ،
ڪارا ڪُنَدَ هٿن ۾، اَرَلَ وَڇيرا هيٺِ،
ٿي تَنِي سين ڏيٺِ، موٽڻُ جَني مِيهڻو.

شاهہ لطيف، پنهنجي سهيوڳي شاعرن ۾ سيني کان گهڻو اعليٰ خيال ۽ سوجهہ ٻوجهہ وارو انسان هو. هُو تمام گهڻي وطني سوچ رکندڙ ۽ سنڌي عوام جو هڏ ڏوکي هو. هن کي پنهنجي ساٽيهہ جي ساڃاهہ سجيهہ هئي. هو پنهنجي سهيوڳي شاعر، ميين شاهہ عنات وانگر قومي بقا لاءِ جهيڙيندڙ مرڪزن مان ڪنهن بہ هڪ جي بہ بنهہ خلاف نہ هو. هن جي ڪلام ۾ پنهنجي وطن ۽ وطن واسين جا ڏک جهجها ٿا نظر اچن.

”آلا ڏاهي مَرَ ٿيان، ڏاهيون ڏک ڏسن.“

شاهہ عنايت سان عبدالحڪيم ’عطا‘ ۽ ميين شاهہ عنات جي مخالفت: سيد محمد مطيع الله ’راشد‘ برهانپوري، ’ديوان عطا‘ جي مقدمي ۾ شاعر، عبدالحڪيم ’عطا‘ جنهن پاڻ بہ مغل شاهيءَ ۾ وڏا عذاب ڏٺا ۽ هڪ پٽ بہ شهيد ڪرايو، ان هوندي بہ هو صوفي شاهہ عنايت جي برخلاف ٿيل مذهبي ۽ رياستي الزامن جي هلايل مهم کان متاثر نظر ٿو اچي، هو لکي ٿو تہ:

”’عطا‘ جي ڪلام مان معلوم ٿئي ٿو تہ ”عطا“، شاهہ عنايت جي خلاف اٿاريل پروپئگنڊا کان متاثر هو ۽ سندن مخالف هو. هڪ اردو غزل ۾ هن، فقيرن جي فراغت سان حياتي گهارڻ تي طنز ڪندي، کين ’عنادي‘ سڏيو آهي. هيءَ غزل، مخطوطي ۾ ڪجهہ تصرف سان ٻن هنڌن تي آيل آهي، جو اردو ڪلام جي ضمن ۾ لکيو ويندو. هتي انهيءَ بنسبت ٿورا شعر پيش ڪجن ٿا:

”عطا“ اس بهوک سوں هم لوک رہتا — زخوردن ساگ لوی سوک رہتا
ز با افراط افطار فقیران — کئیوں رجنا بہ آدھی بھوک رہتا
چگو نہ سند بستا باز سکھ سوں — عنادی گر میانِ جھوک رہتا

ٽن شعرن جو هڪ ٻيو بہ قطعو آهي، جو بہ مبهم تہ آهي پر انهيءَ ۾ شاهہ صاحب جي قتل ٿيڻ ۽ گرفتار ٿيڻ جون ٻئي تاريخون موجود آهن. لفظ اهڙا تہ استعمال ڪيا اٿس جو معاذالله ائين ٿو پائنجي تہ شاهہ صاحب جي الحاد جا افواهہ ڦهلائي، سندن خلاف نهايت ئي زهريلي فضا پيدا ڪئي وئي هئي. اهو تاريخي قطعو هي آهي:[36]

سنہ غین و قاف و فزول لام بود — کہ پیدا شد اس سند مکار دیو
(غین 1000، قاف 100، لام 30)

بسیرت فقیر و بوضع شریر — غبار و عناد است اطوار دیو
خرد سال تاریخ از اخذ او — بگفتا گرفتار ادبار دیو
(1129)

اُن ريت اُنهيءَ پر آشوب دور ۾ سنڌ جا بہ وڏا شاعر، هڪ سنڌي اساسي شاعر، ميون شاهہ عنات ۽ ٻيو فارسيءَ جو شاعر، عبدالحڪيم ’عطا‘، مغل شاهيءَ جي هن

ڏاڍ ۽ ڏمر خلاف اُٿي بيهندڙ. ڏکڻ سنڌ جي هن 'حق پرست' مرڪز خلاف سرڪاري ڏر جي خاص ۽ اهم صورت ۾ بيٺل نظر اچن ٿا.

سنڌ جو هڪ صوفي ۽ اساسي شاعر، ميون شاهه عنات، شاهه عنايت شهيد سان ذاتي مخالفت ۾ ايترو ته اڳتي وڌي ويو جو هن، ميان يار محمد ڪلهوڙي کي شاهه عنايت کي ختم ڪرڻ لاءِ همٿائيندي چيو ته:

تون طرو طريلن جو، تنهنجي خانيءَ ڪاڏا لَڪَ،
يار محمد يار خدا جا، وهلا وارج وَڳَ،
هيءَ جا نڳي ڪئي آهي نڳ،
سا وجي لاهي آ لِڪَ لانگاهه جي.

ميون شاهه عنايت، شاهه عنايت شهيد خلاف، مغلن جي انهيءَ هلان تي ميان يارمحمد ڪلهوڙي کي شاباش ڏيندي چوي ٿو ته:

تو وَنگو وِنگو نائيو ڪڇ، پارڪر، پَٽ،
سوڍا سلامي ٿئا، ڍل ڀريندو ڏَٽ،
چڙهي ڪئي چَٽ، جا هئي لِڪَ لانگاهه جي.

صوفي لاڪوفي: سُر ڪلياڻ ۾ صوفين بابت چيل هي بيت، گهڻن عالمن جي چوڻ موجب: شاهه عنايت شهيد بابت چيل آهن. اُنهي دور ۾ شاهه عنايت الله جهڙو ڪوبه صوفي موجود ڪونه هو ۽ اُن دور جي معروضي حالتن موجب، شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ راز ۽ ڳجهه ۾ ڳالهائڻ جو ذڪر به موجود آهي. هڪ جڳهه تي سُر مارئيءَ ۾ شاهه لطيف سائين چوي ٿو ته:

"ڳجهو ڳالهائج، گڏجي گامون سان."

شاهه لطيف چوي ٿو ته "صوفي لاڪوفي" آهي، ڪنهن به فرقي جو نه آهي، هو اندرئي اندر ۾ وڙهي ٿو هن جو قدم ظاهر نه آهي، جيڪي هن سان دشمني رکن ٿا، حقيقت ۾ هي اُنهن جو مددگار ۽ واهرو آهي.

صُوفِي لا ڪُوفِي ڪونه پائيس ڪيرُ،
مَنجهائِين مَنجِهه وِڙهي، پَڌَرِ ناهِسِ پيرُ،
جَنِي ساڻُسِ ويرُ، تِيِي تَنِي جو واهَرُو.

شاهه لطيف، صوفيءَ بابت چوي ٿو ته:

"صوفي ائين ديدار پسي ٿو جيئن رڳن ۾ ساهه آهي. هو ڪابه ڳجهي ۽ راز واري ڳالهه ظاهر ڪرڻ کي عين گناهه سمجهي ٿو."

صُوفِيءَ سَيرُ سيَنِ ۾، جِئَن رَڳُنِ ۾ ساهُه،
سا نہ ڪَري ڳالَهڙِي، جا پَرُوڙِي پَساهَه.
آهِسُ اِيءُ گُناهُ، جِئَن ڪا ڪَري پَڌَرِي.

شاهہ لطيف چوي ٿو تہ: ”اهي صوفي، سلامتيءَ سان وجي منزل کي پهتا، جي گهڻن سان ياريءَ ۾ نہ آهن. عشق جي راند کين نيبهہ هجي، جنهن کي هو ذري برابر وسارڻ لاءِ تيار نہ آهن. هنن جي ياري سدائين پِريان سان آهي. انهيءَ مستيءَ ۾ اٿهوند واريءَ تمنا ۾، هو پرين سان وجي پَهڪار ٿيا جو هو يڪ نظر ۾ يڪسو هئا.“

صُوفِي سالِمُ سي وِئا جي اَڪثِرَ سِين اَڌِيارَ،
بازِي بازِندَنِ کي، آهي اَويسار،
پِريان سِين پَهڪارَ، رِنديءَ رَساڻِي ڪِئا.

سچا صوفي، سُک ۾، آرام ۾ سهنج هوندي بہ اهنج پيا گذارين. هو انهيءَ ڪارڻ صوفي بڻبا آهن، جيئن هُنن پاڻ سان گڏ نفيءَ جو سامان گڏ ڪنيو آهي تہ هُو ’ڪين‘ ڪنيو ٿا وتن.

ڏِني ڏُکويا، اَڙَ ڏِنِي راضِي رَهيا،
صُوفِي تي ٿِيا، جِئن ڪِين کَنيائُون پاڻَ سِين.

صوفين وٽ خواهشون نہ هونديون آهن، نہ ئي وري مٿي تي وڏ ماڻهپي ۾ عالم هئڻ واري ’ڪُلاه‘ (هڪ قسم جي ٽوپي) پائيندا آهن. هو تہ انهي ’ڪلاه‘ کي آڳ ۾ ڪٽي وجهندا آهن.

صُوفِي چائين سَڌ ڪَرين، صُوفيءَ ايءَ نہ صَلاح،
ڪاتي وِجهُه ڪُلاهَ، هَڻُ اُچَلي آڳِ ۾.

صوفياڻي ٽوپي، مٿي تي پائڻ گهرين ٿو تہ پهرين صحيح نموني ۾ طريقي وارو سچو صوفي بڻجي وڃ! زهر جي وٽيءَ وارو پريل پيالو پيءُ ڏيڪار. هيءَ دنيا انهن جو ماڳ آهي جن اعليٰ روحاني منزل (حال) کي حاصل ڪري ورتو آهي.

ڪُلاهَ رَکين ڪَنڌَ تي، تہ صُوفِي سالِمُ ٿِيءُ،
وِهَ وَٽِي هَٿِ ڪَري، پُرُ پِيالو پِيءُ،
هَندُ تَنِي جو هِيءُ، جَنِي حاصُلُ ڪِئو حالَ کي.

شاهہ لطيف، انهن صوفين کي جيڪي مري مات نٿا ٿين، سدائين زندهہ قرار ڏي ٿو. اهي صوفي، جيڪي هن ظاهري زندگيءَ واري موت کان اڳ مري چڪا آهن،

جن پنهنجيون سموريون سڌون ختم ڪري ڇڏيون آهن.

مَرَٽا اڳِي جي مُئا، سي مَرِي ٿِيَن نہ ماتُ،
هُوندا سي حَياتُ، جِيَٽان جي جِيَا.

صوفي سڌائڻ لاءِ ضروري آهي تہ هو ’حال‘ واريءَ منزل تي پهتل هجي ۽ دنيا جي شين تان هٿ کڻڻ ضروي آهي.

حاصُلُ جان نہ حالُ، صُوفِي جِمَ سَڌائِيِين،
ڪونهي تَنِي قالُ، وَڻُون جَن وِڄائِيُون.

اهڙا صوفي، ظاهري تعظيم ۽ تعريف ڪرائڻ کان پري ٿي چڪا آهن. هنن کي تعريف ۽ واکاڻ هرگز ڪانہ ٿي وڻي، هو ’بي حد‘ واري منزل تي وڃي پهتا آهن.

تَعظِيمان تَرَڪُ ٿِئا، واکاڻان وِئا،
وَڃِي تِتِ پِئا، جِتِ نِهايَتَ ناهِ ڪا.

”اي الله! آءٌ هنن کي ڪيئن ڳولي لهندس، جيڪي ’وحده‘ ۾ ئي فنا ٿي ويا. آءٌ انهيءَ پانڌيءَ کي ساهہ ڏيندس جيڪو هنن جو نياپو کڻي ايندو.“

ڪِئَن آن لَهَندِي سي، اي يا اَللهَ!
ڪِئَن آن لَهَندِي سي، ”وَحَدَہُ“ جي وَڍِيا،

....

سِسِي ڏِيان ساہَ سِين، يا اللهَ!
آءٌ تَـنِـهِ پانڌِيءَ کي.

شاهہ عنايت شهيد جي درگاهہ تي سماع: شاهہ عنايت شهيد جي درگاهہ جو ’راڳنامو‘، صوفي صادق فقير گهڻو پوءِ، شاهہ لطيف جي ڪلام جي طرز ۽ سُرن وانگر جوڙيو هو. جڏهن تہ:

”شاهہ عنايت جي شهادت کان اٺ سال پوءِ، سندس درگاهہ تي شاهہ لطيف جي حياتيءَ ۾ ئي، سماع جو سلسلو، سندس فرزند، صوفي عزت الله شاهہ شروع ڪرايو.“[37]

اُنهيءَ راڳ نامي جا ستاويهہ سُر، شاهہ لطيف جي رسالي جا آهن ۽ گهڻو تڻو ڪلام بہ شاهہ لطيف جوئي آهي.

صوفي صادق فقير، شاهہ لطيف کان گهڻو متاثر آهي، هو شاهہ لطيف کي ’ڪاپڙي‘ جي نالي سان ڪوٺيندي، سندس ئي بيت جي وزن تي چوي ٿو تہ:

ڪي جو چيو ’ڪاپڙيءَ‘، سو ’صادق‘ سياڻون،
آ مڙوئي ميندرو، پر پنڌُ پراهون،
سڀ تو منجهه سيباڻون، تون مڙني ۾ محيط ٿئين.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جهوڪ جي درگاهه تي، لطيفي راڳ نامي بابت لکي ٿو ته:

”سن 1210هه-1250هه واري عرصي ۾، ’شاهه جي رسالي‘ کي خاص طرح راڳ جي لحاظ سان سُرن ۾ داستانن ۾ ورهايو ويو. اهو پهريون ’راڳنامو‘ هو جيڪو سنڌ ۾ مرتب ٿيو. انهيءَ کان پوءِ ٿوري عرصي بعد فقير محمد صديق جي شروع ڪرايل راڳ ۽ ان راڳ ۾ ڳايل ڪلام بابت ’راڳنامو‘ تاليف ڪيو ويو ۽ انهيءَ لحاظ سان سنڌي راڳ جي تاريخي روايت ۾ هي ٻيو ’راڳنامو‘ هو جيڪو شاهه جي رسالي واري ’راڳنامي‘ کان پوءِ مرتب ٿيو.“ [38]

شاهه لطيف جو رسالو اوائل کان وٺي، سُرن ۽ داستانن ۾ ورهايل هو. اِها ٻي ڳالهه آهي ته پوءِ وارن، ’شاهه جي ڪلام‘ کي سهيڙيندڙن اُن جي ترتيب ’سُر سسئيءَ‘ جي بدران، ’سُر ڪلياڻ‘ کان شروع ڪئي آهي. شاهه عنايت جي شهادت، 1130هه/1718ع کان اٺ سال پوءِ ۽ سن 1726ع کان سماع جي شروعات ڪئي وئي.

شاهه عنايت شهيد جي جهوڪ واريءَ درگاهه تي اوائلي دور ۾ لطيفي راڳ ڳايو ويندو آهي. اهو تعلق جهوڪ واري شاهه عنايت ۽ شاهه لطيف جي جڻ گهري تعلق کي ظاهر ڪري ٿو.

شاهه عنايت الله جي درگاهه تي اهو ’سماع‘ ٻن نمونن ۾ ٿيندو آهي: ”هڪ درگاهه جو راڳ، جنهن کي ’سماع‘ سڏيو ويندو آهي ۽ ٻيو مرشد جي ’حاضريءَ جو راڳ‘ جيڪو بنا ساز ۽ سرود جي سجاده نشين مرشد آڏو ڳايو ويندو آهي.“ [39]

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته:

”اوائلي دور ۾ اهڙو راڳ انهيءَ ٿلهي تي ڪيو ويندو هو جتي شاهه عنايت شهيد، جو خاڪي بُت آڻي رکيو ويو هو. هاڻ اهو راڳ- سماع اندر ايوان ۾ ٿيندو آهي.“ [40]

هاڻ اِهو راڳ هڪ وائيءَ کان شروع ٿيندو آهي، جنهن کي اُتي جا راڳي ’صدا‘ چوندا آهن. ’سُر سورٺ- راءِ ڏياچ‘ ۾ شاهه لطيف ’سِرَ جي صدا سُر ۾‘، هئڻ جو ذڪر ڪندي چيو آهي ته:

مَحلين آيو مَگَڻو سازُ ڪَٽِي سُرَندو
سِرَ جي صَدا سُرَ ۾ گهورَ هَٽِي گهُرندو
مَٿي رِءَ ملُوڪَ جي، چارَڻُ نہ چُرَندو
جهُوناڳڙهہ جهُرَندو، پُنڊِي جانءِ جهروڪَ ۾.

مياڻ شاهہ عنات پاران ڪلهوڙن جو ڳاهون: مياڻ شاهہ عنات رضوي، ڪلهوڙن جو وڏو حامي ۽ حمايتي هو. پر هو هڪ گهٽ عمل ۽ رِدعمل واريءَ سماجي سوجهہ ٻوجهہ وارو انسان هو. هن جو سياسي ادراڪ ڪو اعليٰ درجي وارو نہ هو. سچا صوفي ۽ تصوف جي مارڳ تي هلندڙ انسان ڪڏهن بہ ڏُر نہ هوندا آهن. ان ڪري هُو صوفي شاعر بہ جهڙوڪر نہ هو. هن، ميان نصير ڪلهوڙي لاءِ دعا ۽ ساراهہ ڪئي آهي تہ:

* نسريو آهي نصير، چانڊڪيءَ ۾ چنڊ ٿي.

ان ريت هو ميان يار محمد جي بہ ساراهہ ڪري ٿو.

* يار محمد يار خدا جا، وهلا وارج وڳ.

ان ريت هو ميان نورمحمد جي بہ ساراهہ ڪري ٿو ۽ هن لاءِ دعاڳو آهي:

* ميان نور محمد تي، آگو مهربان.

اڳتي هلي، مياڻ شاهہ عنات جي خاندان مان، سندس پوٽو قطب شاهہ وري ڪلهوڙا حاڪمن کي پِٽي ٿو.

نڪي طبل تانهجو نڪي ندي نير،
ڪلهوڙي جو ڪير، پٽيوسين، پاتار مان.

الله حسبي، ڪلهوڙي کان کسبي،
ٽالپر کي ڏسبي، تهان پوءِ پسبي.

پٽن پاراتن وارو اِهو نمونو قطعي طور تي صوفياڻو ڏگ ناهي. ائين وسهڻ ۾ اچي ٿو. اُن دور جو معاشرو بہ اڄوڪيءَ سنڌ وانگر، مسهپ جو شڪار هو ۽ ان ۾ تصوف واريون خانقاهون بہ شامل ٿي ويون هيون. ان ڪري شاهہ لطيف، سهپ ڌارڻ جي وڏي تلقين ڪئي آهي.

”نمي ڪمي نهار، ڏمرو وڏو ڏک“.

شاهہ لطيف بہ سنڌ جي ڪن حاڪمن کي ساراهيو آهي، جيڪي ڪانئس گهڻو آڳاٽي دور جا عوام دوست ڪردار رکندڙ هئا. جهڙوڪ: ڄام تماچيءَ جي ساراهہ هن ريت ڪئي اٿس.

وڏي چام چمار، جنهن مياڻيون موڪيون.

ان جو مک ڪارڻ انهن حاڪمن جو عوام ۾ پورهيت دوست ڪردار هو. ڄام تماچي 'نوريءَ' سان شادي ڪري، ڪينجهر جي اِنهن مهاڻن جي زندگيءَ جو حصو بڻجي ويجي ٿو.

ميءَ هَٿَ ۾ مَڪُڙي، ڄامَ هَٿَ ۾ ڄارُ،
سڄو ڏِينهن شڪارُ ڪِينجُهر ۾ ڪالهه هئو.

ڪتاب 'ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون' ۾، سيد حسام الدين شاهه راشدي، شاهه عنايت سان منسوب هڪ روايتي بيت تصديق نه ڪندي به هن طرح ڏنو آهي ته:

ڪاهي ڪلهوڙو آئيو ڪري مَندي صلاح،
اچي اَڙيو اُنهن سان، جنهين وٽ الله،
ڪلهوڙي جي باهه، وساڻي وَرهين ڪي.

انهيءَ قومي هاڃي جو مُک ذميوار دهليءَ جو حاڪم، فرخ سير ۽ ان جو نواب اعظم خان ئي هو جنهن کي شاهه عنايت الله جي ڪري صوفياڻي جواب جي ڪري، هن جي ڪوڙي نوابيءَ واري اَنّا، مجروح ٿي ۽ هُن جي صاحبيءَ تي جڙ ته ڪو حرف ٿي آيو. ان جنگ ۾ ٻي مُک جوابدار ڏر، تر جا وڏيرا، پير ۽ زميندار هئا. باقي ڪلهوڙا ۽ ٽالپر ته شاهن جي شاهيءَ جي اشاري تي ڇُرپُر ڪندڙ اُن دور جي ۽ هن اڄوڪي دور واريءَ سنڌ جا ساڳيا ونگارو ڪردار هئا. جيڪي ڪنهن به قومي ۽ سماجي اصول ۽ اخلاق، مان ۽ مريادا وارن گُڻن کان بنهه آجا لوڪ هئا ۽ آهن.

حوالا

1. سبط حسن، 1982ع واديءِ سندهه کا سوشلسٽ صوفي، مرتب: سبط حسن: نويد فڪر، ڪراچي: مڪتبه دانيال، ص 183_182
2. اميني، مولوي محمد تقي، 1955ع "اسلام کا زرعي نظام، دهلي: ندوة المصنفين، اردو بازار، جامع مسجد، ص 191
3. ساڳيو ص 191
4. ساڳيو ص 119
5. ساڳيو ص 123
6. ساڳيو ص 125
7. ساڳيو ص 135
8. ساڳيو ص 191
9. برهانپري، سيد محمد مطيع الله 'راشد'، تصحيح و مقدمه 'عطا' ٺٽوي، عبدالحڪيم ، مؤلف، 1959ع، ديوانِ عطا، حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، ص 38
10. سبط حسن، 1982ع واديءِ سندهه کا سوشلسٽ صوفي، مرتب: سبط حسن: نويد فڪر، ڪراچي: مڪتبه دانيال، ص 181
11. برهانپري، سيد محمد مطيع الله 'راشد'، تصحيح و مقدمه 'عطا' ٺٽوي، عبدالحڪيم ، مؤلف، 1959ع، ديوانِ عطا،

حيدرآباد, سنڌي ادبي بورڊ, ص 38_37
12. راشدي سيد حسام الدين, 1981ع, شاهه شهيد جي سوانح جا ماخذ: مرتب: راشدي سيد حسام الدين, ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون, ڪراچي/حيدرآباد: انجمنِ تاريخ سنڌ, ص 256_255
13. ساڳيو ص 350
14. ساڳيو ص 338
15. سبط حسن 1982ع واديءِ سندهه کا سوشلست صوفي مرتب: سبط حسن: نويد فڪر ڪراچي: مڪتبه دانيال ص 202
16. پنهور ايم. ايڇ, سنڌيڪار: سومرو عمر 2013ع, سنڌ جي ريجائي تاريخ جا ڇهه هزار سال, ڪراچي: عمر سومرو اڪيڊمي, سنڌ, ص 207_205
17. جويو محمد ابراهيم, 2006ع, شاهه سچل سامي, ڇاپو ٻيون, ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن, ص 57
18. ساڳيو ص 50
19. ساڳيو ص 50
20. ساڳيو ص 50
21. برهانپري سيد محمد مطيع الله 'راشد', تصحيح و مقدمه 'عطا' ٺٽوي عبدالحڪيم, مؤلف, 1959ع, ديوانِ عطا, حيدرآباد, سنڌي ادبي بورڊ, ص 38
22. ساڳيو ص 38
23. سبط حسن 1982ع واديءِ سندهه کا سوشلست صوفي مرتب: سبط حسن: نويد فڪر ڪراچي: مڪتبه دانيال ص 208
24. حضور بخش, صوفي, 2007ع, صوفي شاهه عنايت شهيد, ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي, ص
25. قانع, مير علي شير 1957ع, مقالات الشعراءَ, ڪراچي: سنڌي ادبي بورڊ. ص 33
26. ساڳيو ص 34
27. لاکو غلام محمد, 2004ع, ڪلهوڙا دور حڪومت, ڪراچي: انجمن اتحادِ عباسيه پاڪستان, ص 121
28. ساڳيو ص 121
29. وفائي, دين محمد, 1951ع, لطف اللطيف, ڇاپو ٻيو ڪراچي: وفائي پبلشنگ هائوس, ص 71_70
30. مانجهي, محمد علي, ڊاڪٽر, 2010ع, شاهه عنايت شهيد ۽ سندس سلسلي جا شاعر, ڪراچي: ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ, ص 257
31. راشد, پير حسام الدين "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" انجمن تاريخ سنڌ, 1981ع ص 335
32. سيد, جي. ايم "پيغامِ لطيف", نئين سنڌ پبليڪيشن, ڪراچي, 1974ع, ص 89
33. وفائي, دين محمد, 1951ع, لطف اللطيف, ڇاپو ٻيو ڪراچي: وفائي پبلشنگ هائوس, ص 72
34. سيد, جي. ايم "پيغامِ لطيف" ڇاپو ٻيو نئين سنڌ پبليڪيشن, ڪراچي, 1974ع, ص 89
35. بلوچ, نبي بخش خان, ڊاڪٽر, 2009ع, شاهه جو رسالو ڪراچي: ثقافت کاتو حڪومت سنڌ
36. برهانپري سيد محمد مطيع الله 'راشد', تصحيح و مقدمه 'عطا' ٺٽوي عبدالحڪيم, مؤلف, 1959ع, ديوانِ عطا, حيدرآباد, سنڌي ادبي بورڊ, ص 39
37. بلوچ, نبي بخش خان, ڊاڪٽر, تصحيح و مقدمه, صوفي صديق فقير عرف صادق فقير, مؤلف, 2012ع, راڳنامو ڪراچي: ثقافت کاتو حڪومت سنڌ, ص 6
38. ساڳيو ص 6
39. ساڳيو ص 7
40. ساڳيو ص 8

نوٽ: مقالي ۾ آندل شاهه لطيف جا بيت, ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ترتيب ڏنل رسالي (2009) مان ورتا ويا آهن.